

**ԹԵՅՇԵՐԱԽՆԻԻ ԶԿՆԱԿԵՐՊ ԿԱՎԵ ԱՐՁԱՆԻԿՆԵՐԻ ԿԵՐՊԱՐԱՅԻՆ
ԼՈՒԾՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ԾԻՍԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ**

ԳԱՅԱՆԵ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Հոդվածը նվիրված է ձկնակերպ արարածներ պատկերող յուրօրինակ կավե արձանիկների ուսումնասիրությանը, որոնց գեղարվեստական կերպարում՝ իրականի ու երևակայականի գերազանց համադրմամբ, արտացոլված է Վանի թագավորությունում գոյություն ունեցած հինարևելյան կրոնական հավատալիքների և պաշտամունքային պատկերացումների սինթեզը:

Բանալի բառեր - էա, ձկնակերպ արարած, արձանիկ, Թեյշեբաինի, ծիսակատարություն:

Վանի թագավորության արվեստում ավանդական ուրարտական պատկերաձևերից իրենց գեղարվեստական լուծումներով էապես տարբերվում են Թեյշեբաինի միջնաբերդի (Կարմիր-բլուր) կարասային սենյակում 1949 թվականի պեղումների արդյունքում հայտնաբերված ձկնակերպ աստվածությունների կավե քանդակները: Փոքրաչափ, մոտ 15 սմ բարձրությամբ միատիպ այդ արձանիկները պատրաստված են կարմրագույն կավից և ներկայացնում են կանգնած մորուքավոր կերպարներ՝ դիմագծերի և մարմնի մասերի պայմանական կառուցմամբ (նկ. 1): Արձանիկների մեկնված ձեռքում հավանաբար ժամանակին դրված է եղել ինչ-որ առարկա՝ հարմարեցված պատվանդանի փորվածքում¹: Բ. Պիոտրովսկու ենթադրությամբ՝ այնտեղ կարող էր դրված լինել նիզակ կամ ծառի ոստ՝ հաշվի առնելով ուրարտական տարբեր պատկերամոտիվներում աստվածությունների ձեռքում առկա ոստերը²: Արձանիկների գլուխը և մարմինը հարդարված է ելուստավոր, ձկնագլուխ գլխանոց-ծածկոցով: Բավական ճշգրիտ ու իրատեսական են մշակված երկու արձանիկների դիմագծերը, չնայած վնասվածությանը՝ նկատելի են հոնքերը, աչքերն ու ընդգծված շրթունքները: Երրորդի գլուխը կոտրված է, սակայն պահպանվել է կրծքին հասնող խնամված մորուքը: Ձկնաթեփուկային հարդարանքի վրա պահպանված ներկի հետքերը վկայում են ժամանակին դրանց կապույտ գունավորումը, որը թերևս խորհրդանշել է ձկան ու ծովի գույնը, միգուցե նաև

¹ **Пиотровский Б.** Кармир-Блур II, Результаты работ археологической экспедиции института истории академии наук АРМ. ССР и Государственного Эрмитажа 1949-1950 гг. Ереван, 1952, стр. 24.

² **Пиотровский Б.** Ванское царство (Урарту), Москва, 1959, стр. 230.

երկնային օվկիանոսը: Ենթադրելի է, որ այս արձանիկները միասին կազմել են ծիսական նշանակության խմբաքանդակ: Քառանկյուն պատվանդանը ավարտուն տեսք է հաղորդում քանդակներին, ինչպես նաև հինարևելյան պատկերագրական սկզբունքների համաձայն կրում է աստվածությանը ավելի բարձր և այս աշխարհից վեր բարձրացման խորհուրդը: Ձկնակերպ մորուքավոր արարածների կավե նմանօրինակ քանդակներ հայտնաբերվել են նաև միջագետքյան Աշուր և Նինվե քաղաքների պեղումներում (նկ. 2): Աշուրի քանդակների երկչափ մարմնավորումը ներկայացված է Սարգոն II արքայի Դուր-Շարուկինի (հորսաբադ) պալատի հարթաքանդակներից մեկում՝ մորուքավոր և ձկնամարմին արարածի պատկերում, որում նմանատիպ են թե՛ դիմագծային հատկանիշները և թե՛ ձկնաթեփուկի ռոմբաձև վերարտադրությամբ հարդարումը (նկ. 3): Միջագետքյան և ուրարտական քանդակներին միավորում է մարդակերպ դիմագծերի իրատեսական մշակումը, ձեռքերի դիրքն ու խոնարիված կեցվածքն, ինչպես նաև պատրաստման նյութը: Այս արձանիկներն ամենայն հավանականությամբ մարմնավորում են միջագետքյան գրավոր աղբյուրներում ծիսակատարությունների ժամանակ կրոնական կառույցներին նվիրաբերված «**Apkallu**»՝ յոթ իմաստուններ կոչվող արարածներին³: Ձկնակերպ արարածներն ինչ-որ կերպ առնչվել են նաև կենաց ծառի ու արևի պաշտամունքին, որի վառ վկայությունն է թերևս ասուրական մի կնիքի դրոշմահետքում՝ ծիսական դույլերով ձկնակերպ աստվածությունների պատկերումը կենաց ծառի բեղմնավորման արարողակարգում⁴ (նկ. 4): Վանի թագավորությունում ևս կրոնական նշանակության այս պատկերամոտիվի լայն տարածվածությունն է վկայում Բ. Պիտրովսկու կողմից հիշատակվող՝ Թոփրաք-Կալեից հայտնաբերված մի կնիքի դրոշմահետքի զոհաբերության տեսարանում առկա ձկնակերպ աստվածության պատկերը⁵: Նման մի պատկերագրական մոտիվ հայտնի է նաև Իրանի հարավ-արևմտյան հատվածում գտնվող Սուսա հնավայրից հայտնաբերված բաբելոնյան «**Kuduru**» կոչված քարաբեկորի վրա⁶: Դատելով միջագետքյան արվեստում ձկնակերպ աստվածությունների

³ **Black J. and Green A.** Gods, demons and symbols of Ancient Mesopotamia. An illustrated dictionary. London, 1992, p. 83.

⁴ **Campbell J.** The Masks of God: Creative Mythology. New York, 1968, Reprinted 1976, p. 15, fig. 7.

⁵ **Пиотровский Б.** Ванское царство (Урарту), стр. 230; **Пиотровский Б.** История и культура Урарту. Ереван, 1944, стр. 282.

⁶ **Black J. and Green A.** Ibidem, p. 16, fig. 7.

կերպարային լուծումների նմանությունից՝ կարելի է եզրակացնել, որ Թեյշեբահինի արձանիկների ձկան գլխաձևով մշակված խույրը ևս միգուցե հարդարված է եղել աստվածայնության խորհրդանիշ հանդիսացող ցլաեղջյուրներով, որոնք հավանաբար անհետացել են մաշվածության հետևանքով: Այս արձանիկների սրբազան էության վկայությունն է զոհաբերված կենդանիների մոխրի հետքերով զոհարանի կողքին դրանց հայտնաբերումը⁷, ինչը փաստում է, որ դրանք ժամանակին օգտագործվել են ծիսական արարողություններում: Թեյշեբահինի վերոհիշյալ սրահում իրականացված ծիսական արարողակարգերը միգուցե ուղեկցվել են գինու հեղմամբ՝ որպես աստվածային արյան խորհրդանիշ: Դրա վկայությունն են թերևս սրահի կարասներից մեկում գտնված ուրարտական արքաների արձանագրություններով բրոնզյա թասերը⁸, որոնք պատկերագրական աղբյուրներում ևս ներկայացված են ծիսական սյուժեներում: Ասվածի առիթով հետաքրքրական է նաև, որ թասերից մի քանիսի վրա հայտնաբերվել է սխեմատիկ ձկան պատկեր⁹:

Առանձին ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ Հայկական լեռնաշխարհում ձկնակերպ քանդակները և դրանց հետ կապված բազմաթիվ առասպելները տարածված են եղել դեռևս նախաուրարտական ժամանակներում: Արձանիկների թիկունքի ձկնամարմին հարդարումը շատ նման է Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր շրջաններից հայտնաբերված վիշապաքարերի վրա կենդանական մորթու պատկերման երևույթին, որը մեծ կարևորություն է ունեցել զոհաբերությունների ժամանակ¹⁰: Ասվածից հետևում է, որ Կարմիր-բլուրի կավե արձանիկները միգուցե հնագույն վիշապաձև քարակոթող-աստվածությունների վերապրուկն են: Հին հեքիաթների համաձայն՝ վիշապները ոչ միայն աղբյուրների և գանձերի պահապաններն են եղել, այլև առնչվել են ջրերի և պտղաբերության աստվածությունների հետ: Ջուրն է ամենի սկիզբը, և միգուցե այդ պատճառով են ջրի պաշտամունքի հետքերը պահպանվել միջագետքյան հրաշագործ ձկների վերաբերյալ առասպելներում, Հայկական լեռնաշխարհում աղբյուրների կամ գետերի մոտ կանգնեցված ձկնակերպ վիշապ-քարակոթող-

⁷ **Пиотровский Б.** Кармир-Блур II, стр. 23.

⁸ **Пиотровский Б.**, Кармир-Блур, I, Результаты работ археологической экспедиции института истории академии наук АРМ. ССР и Государственного Эрмитажа 1939-1949 гг. Ереван, 1950, стр. 60.

⁹ **Пиотровский Б.** Кармир-Блур, II, стр. 20.

¹⁰ **Пиотровский Б.** Вишапы. Каменные статуи в горах Армении. Ленинград, 1939, стр. 4-10.

ների, ինչպես նաև որպես վերապրուկ՝ հայոց մեջ պահպանված լուսաղբյուր կամ կաթնաղբյուր կոչված բուժիչ սրբազան աղբյուրներին մատուցվող զոհաբերությունների և պաշտամունքային արարողություններում¹¹: Միգուցե Թեյշեբաինի կարասային սենյակում դրված ձկնակերպ աստվածներն այնտեղ պահվող գինու (կյանքի ջուր) բարեբերության պահպաններն են հանդիսացել: Թեյշեբաինի գինու մառանը հավանաբար նվիրված է եղել ջրային տարերքը խորհրդանշող միջագետքյան ձկնակերպ Էա աստվածությանը՝ իրենից ներկայացնելով Էայի կողմից պահպանվող ստորգետնյա սրբազան տարածք: Էան դիցարանում ուներ յուրահատուկ դիրք, սկզբնական շրջանում այն համարվում էր Էրիդու քաղաքի (քաղաք Միջագետքի հարավ-արևելյան ծայրամասում, Էնկի-Էայի պաշտամունքի կենտրոն, շումերների հավատալիքներում առաջին ստեղծված քաղաքը) աստվածություն և շումերական դիցարանի գլխավոր՝ Անու ու Էնլիլ աստվածությունների հետ տնօրինում էր տիեզերքը, նրան էր պատկանում ստորգետնյա և ջրային տարածությունների տնօրինումը, հանդես էր գալիս կիսամարդ-կիսակենդանու կերպարանքով¹²: Էան՝ բաբելոնացի պատմաբան Բերոսեսի (մ.թ.ա. 350-270թթ.) «Babylonika» աշխատության մեջ հիշատակվող աշխարհաստեղծման առասպելում ձկնակերպ Օաննեսի նախատիպն է¹³, որն իր հետևորդների հետ ցերեկը դուրս էր գալիս ծովից ու մարդկանց սովորեցնում գիր, արվեստ, գիտություն, հողագործություն, տաճարաշինություն, օրենսդրություն և այլն¹⁴: Ձկնակերպ այդ կերպարի նկարագրությունը որոշ առումով համեմատելի է նաև Աստվածաշնչյան Յովնանի մարգարեության հետ¹⁵: Այսպիսով, վիշապ քարակոթողների, կարմիրբլուրյան ձկնակերպ արձանիկների և միջագետքյան առասպելների միջև գաղափարական կապը թերևս անհերքելի է: Սրբազան արձանիկների և մոզական նշանակությամբ կուռքերի ստեղծումը Վանի թագավորությունում, ամենայն հավանականությամբ, ունեցել է իր հատուկ օրինաչափություններն ու պատկերաստեղծման կանոնները: Դրանում համոզվելու համար կարելի է անդրադարձ կատարել բաբելոնյան տեքստերից մեկում՝ «**Akitu**» կոչված տոնակատարության համար մոզական կուռքեր ստեղծելու կարգի վերաբերյալ

¹¹ **Հարությունյան Ս.**, Հին հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը, Երևան, 2001, էջ 9:

¹² **Соколова З.** Культ животных в религиях. Москва, 1972, стр. 162.

¹³ **Black J. and Green A.** Ibidem, p. 41.

¹⁴ **Тыраев Б.** История Древнего Востока. Ленинград, 1935, т. 1, стр. 119.

¹⁵ Աստվածաշունչ, Մարգարեություն Յովնանի, ԳԼԲ:

բաբելոնյան մանրամասներին, որտեղ նկարագրվում են կիրառվող նյութեր, չափսեր և պատրաստման մանրամասնություններ¹⁶: Հետաքրքրական են նաև միջագետքյան պատկերների համար գործածվող լեզվաբանական գործառույթները, որոնց համաձայն Միջագետքում կուռքի պատկերը նույնանում էր աստվածության հետ և մարդկային պատկերացումներում հանդես գալիս իր պատկերում¹⁷: Ձկնակերպ արձանիկների դիցաբանական ակունքը Վանի թագավորությունում ամենայն հավանականությամբ թաքնված է Միերի դռան արձանագրության՝ «**Pz[i-q]u-u-ni-i-e**»-Ձիուկունի աստծուն կենդանիներ զոհաբերելու վերաբերյալ¹⁸ հիշատակության մեջ: Հետևելով Գ. Ջահուկյանի կողմից վերոհիշյալ արտահայտության՝ հայերեն ծուկն, հոգնակի ձկունք¹⁹ ստուգաբանությանը, որտեղ ծուկուն-ը բառի հիմքային ձևն է²⁰, ստացվում է, որ ձկնակերպ արձանիկներն, ամենայն հավանականությամբ, Միերի դռան արձանագրության մեջ հիշատակված ծուկ-աստվածություններն են: Գ. Մելիքիշվիլին «**Pz[i-q]u-u-ni-i-e**» աստվածությունների պաշտամունքի կենտրոնը համադրել է Ձիուկունի երկրանվան հետ²¹, որը տեղադրվում է Վանա լճի հյուսիսային ափերի մոտ²²: Լճի տարածքում դրանց տեղայնացումը կարող է դարձյալ բացատրվել ջրերի պաշտամունքով: Չի բացառվում, որ այս ձկնակերպերը կարող էին հանդես գալ նաև որպես ծուկ կենդանակերպի (ախտարք զձկանե²³) խորհրդանշան-կուռքեր: Ձկնակերպ արարածները Վանի թագավորությունում հայտնի են ոչ միայն վերոհիշյալ քանդակների տեսքով, այլև մի շարք բրոնզե գոտիներում և թիթեղներում ձկան պոչով թևավոր մարդակերպ և կենդանակերպ արարածների կերպարանքով:

¹⁶ Ringgren H. The symbolism of Mesopotamian cult images // Scripta Instituti Donneriani Aboensis, vol. 10, Stockholm, 1979, p. 105.

¹⁷ Ringgren H. Ibidem, p. 106.

¹⁸ Меликишвили Г. Урартские клинообразные надписи. Москва, 1960, №27, стр. 146-147.

¹⁹ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1837, էջ 161:

²⁰ Ջահուկյան Գ., Հայկական շերտը ուրարտական դիցաբանում, Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան, 1986, հ. 1, էջ 52:

²¹ Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990, էջ 18:

²² Նույն տեղում, էջ 100, ծանոթ.106:

²³ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, էջ 161:

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ И РИТУАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ РЫБООБРАЗНЫХ ГЛИНЯНЫХ СТАТУЭТОК ТЕЙШЕБАИНИ

ГАЯНЕ ПОГОСЯН

В искусстве Ванского царства от традиционных урартийских изобразительных форм резко отличаются три глиняные рыбообразные статуэтки из Тейшебаини. Эти статуэтки малых форм изготовлены из рыжеватой глины, высотой около 15 см. Статуэтки однообразны, представляют стоящие бородастые фигуры антропоморфных божеств, со схематически изображенными чертами лиц, условными частями тела и остатками синей краски на спинах. Скорее всего они имели культовое значение, так как их изобразительный образ схож с аналогичными месопотамскими мифическими существами «Арккалу», а также с художественными образами шумеро-аккадского бога Эа или библейского Оаннеса. В результате изучения можно предположить, что эти рыбообразные божества представляют человекоподобные воплощения древних вишапов Армянского нагорья и символизируют синтез древних религиозных верований Ванского царства.

Ключевые слова – Эа, рыба-человек, статуэтка, Тейшебаини, ритуал.

ARTISTIC IMAGE AND RITUAL SIGNIFICANCE OF FISH-LIKE CLAY STATUETTES OF TEYSHEBAINI

GAYANE POGHOSYAN

In the art of the Van Kingdom, three clay fish-like statuettes from Teyshebaini are different from the traditional Urartian artistic forms. These small figurines are made of reddish clay, about 15 cm high. The statuettes are monotonous, representing standing bearded figures of anthropomorphic deities, with schematically illustrated facial features, conventional body parts and the remnants of blue paint on their backs. Most likely they had a cult significance, since their image is similar to the Mesopotamian mythical creatures «Apkallu» and also coincide with the artistic images of the Sumerian-Akkadian god Ea or Biblical Oannes. As a result of the study we can assume, that these fish-like deities represent human-like incarnations of the ancient dragon-stones of the Armenian highlands and symbolize the synthesis of the ancient religious beliefs of the Van kingdom.

Key words – Ea, fish-like figure, statuette, Teyshebaini, ritual.

Նկ. 1 Կարմիր-բլուրի ձկնակերպ արձանիկները:

Նկ. 2 Նինվե քաղաքի ձկնակերպ արձանիկները:

Նկ. 3 Դուր-Շարուկինի (Խորսաբադ) պալատի պատկերաքանդակը:

Նկ. 4 Ասուրական կնիքի դրոշմահետք: